

Вікторія РЕЗНИКОВА,
доцент кафедри
господарського права юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, доцент

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

На сьогодні Конституція України не містить прямої заборони на зловживання правом. Проте аналіз окремих положень Основного Закону свідчить, що ідея сумлінного здійснення належних суб'єкту прав та неприпустимість зловживання ними має місце у ряді його норм (ст.ст. 13, 23, 42 Конституції).

Цивільний кодекс України у ч. 3 ст. 13 вперше закріпив у вітчизняному законодавстві заборону зловживання процесуальними правами. Що ж до зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві, то з прийняттям Господарського процесуального кодексу (ГПК) України у ч. 3 ст. 22 закріплюється положення, згідно з яким сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав та охоронюваних законом інтересів іншої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Це положення може бути розтлумачене як загальне застереження про добросовісність користування процесуальними правами особами, що беруть участь у справі.

Н. Чечина свого часу цілком слушно зазначила, що добросовісна поведінка кожної сторони в процесі забезпечує нормальну діяльність суду та всіх осіб, що беруть участь у процесі, з'ясування матеріальної (об'єктивної) істини у кожній справі й одночасно з цим гарантує можливість здійснення процесуальних прав іншою стороною, забезпечує її інтерес щодо швидкого та правильного розгляду справи¹. Проте, на жаль, подібного роду загально-

¹ Див.: Чечина Н.А. Гражданские процессуальные отношения. – Л., 1962. – С. 10.

го застереження в процесуальному законодавстві виявилось недостатньо, аби принцип добросовісності користування процесуальними правами всіма учасниками процесу дістав своє реальне втілення та практичне застосування, зокрема в господарському судочинстві.

Із проблемою зловживання процесуальними правами безпосередньо пов'язані питання про поняття та ознаки процесуальних правопорушень та процесуальної відповідальності. Існуючі дослідження з цього приводу нечисленні (див., наприклад, праці Я. Грель, О. Єрмакова, Н. Чечиної, М. Штефана, А. Юдіна та інших). Досліджень з питань зловживання процесуальними правами в господарському процесі ще менше (А. Забродський, О. Фонова, А. Смітюх та інші).

Між тим, практика зловживання сторін своїми процесуальними правами набула неабиякого поширення в господарському судочинстві. На сьогодні в господарському судочинстві чимало дій можна кваліфікувати як зловживання процесуальними правами, однак, на жаль, все ще немає дієвого механізму запобігання їм, відсутня чітка концепція протидії зловживанню процесуальними правами. За чинним процесуальним законодавством господарський суд обмежений у можливостях впливу на недобросовісну поведінку сторони, що дозволяє заінтересованим особам різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати ухваленню несприятливих для себе судових актів і здійснювати інші протиправні дії у сфері господарського судочинства.

Метою цієї статті є дослідження поняття, ознак та видів зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві, а також існуючих на сучасному етапі розвитку господарського судочинства проблем протидії зловживанню процесуальними правами.

Чинне господарське процесуальне законодавство не містить визначення поняття «зловживання процесуальним правом», такий термін взагалі йому не відомий. Утім ч. 4 ст. 43-4 ГПК України встановлює можливість для суду зобов'язати заявника, який вимагає вжиття запобіжних заходів, забезпечити його вимогу заставою, достатньою для того, щоб запобігти зловживанню запобіжними заходами, яка вноситься на депозит господарського суду. Однак це – чи не єдина згадка про можливість зловживань у господарському судочинстві.

Водночас передувати аналізу проблеми зловживання процесуальними правами повинно, на мою думку, висвітлення питання суті процесуальних прав та порядку їхнього здійснення.

Отже, суб'єктивне процесуальне право – це встановлена та забезпечена нормами процесуального законодавства можливість учасника процесу діяти певним чином чи вимагати певних дій від суду і через суд від інших учасників процесу в своїх власних, суспільних чи державних інтересах та/або інтересах інших осіб¹. У ГПК України закріплюється досить широке коло

¹ Див.: Радченко С. Злоупотребление процессуальными правами // Арбитражная практика. – 2005. – № 5 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.vegaslex.ru/text/31596

процесуальних прав осіб, які беруть участь у справі, водночас серед процесуальних прав таких осіб, не названих в ГПК України, в процесуалістиці виокремлюється право на судові рішення, якому кореспондує обов'язок суду здійснити правосуддя, вирішити спір по суті.

Особливість суб'єктивних процесуальних прав, на відміну від суб'єктивних прав у матеріальному аспекті, вбачається в тому, що їхня значна частина має характер правомочностей на одностороннє волевиявлення. Під правомочністю на одностороннє волевиявлення при цьому розуміється забезпечена законом можливість вчиняти процесуальні дії. В процесуальному відношенні суб'єктивному праву позивача, відповідача чи іншої особи, яка бере участь у процесі, відповідає обов'язок суду, і навпаки. Суб'єктивне право не може здійснюватися без юридичного обов'язку і розкривається через нього. Односторонні правомочності реалізуються через власну поведінку управнених суб'єктів, визначаються законом та є для кожного учасника процесу засобом здійснення його суб'єктивних прав¹. Правам суду кореспондують обов'язки інших учасників процесу, і навпаки. Будь-яке суб'єктивне право і обов'язок учасника процесу є правом та обов'язком щодо суду. Суд, здійснюючи свої повноваження щодо сторін, забезпечує своїми діями здійснення прав щодо усіх осіб, які беруть участь у процесі. Правовідносини суду з кожним із учасників процесу спрямовані на досягнення головної мети – винесення законного та обґрунтованого рішення, а також створення особам, які беруть участь у справі, процесуальних умов для забезпечення захисту їх прав, а також прав та інтересів інших осіб.

Таким чином, юридичний зв'язок суб'єктів господарських процесуальних правовідносин характеризується тим, що: 1) всі учасники процесу наділяються суб'єктивними процесуальними правами та обов'язками щодо суду так само, як і суд володіє процесуальними правами та обов'язками щодо кожного з учасників процесу; 2) права та обов'язки як суду, так і інших учасників господарського процесу мають двосторонній характер; 3) природа прав суб'єктів господарського процесу визначається тим, що ці права за загальним правилом мають характер правомочностей на одностороннє волевиявлення. При цьому суб'єктивні процесуальні права сторін неоднорідні. Залежно від їх змісту вони можуть бути поділені на 2 групи²: а) права, пов'язані з участю в судовому розгляді справи, виконанням судового рішення, тобто права, що виражають дію принципу змагальності (ці права дають сторонам можливість активно брати участь у підготовці справи до судового розгляду, а в процесі вже безпосередньо судового розгляду – обстоювати свої інтереси та домагатися винесення судом справедливого, на їхню думку, рішення); б) права пов'язані з порушенням провадження у справі та її подальшим ру-

¹ Див.: *Елисейкин П. Ф.* Гражданские процессуальные отношения. – Ярославль, 1975. – С. 71–75.

² Див.: *Жильцова Н., Голиченко М.* К вопросу о понятии гражданского процессуального правоотношения // Арбитражный и гражданский процесс. – 2007. – № 8. – С. 26.

хом, тобто права, що становлять собою дію принципу диспозитивності (сторони вчиняють вольові дії під контролем суду, і при цьому контроль суду не є обмеженням диспозитивних начал: суд стежить за тим, аби дії сторін були законними та не порушували суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб). Такий поділ прав сторін має істотне значення для розуміння їхнього процесуального становища.

Отже, суб'єктивне господарське процесуальне право – це встановлена та забезпечена нормами господарського процесуального права міра можливої поведінки сторони в господарському судочинстві, а також можливість вимагати відповідних дій від суду. Господарський процесуальний обов'язок сторони – це така належна поведінка сторони в господарському судочинстві, що вимагається та забезпечується процесуальним законом, а також кореспондує суб'єктивному процесуальному праву суду. За висловом Н. Чечиної, процесуальні обов'язки сторін – це завжди обов'язки щодо суду. Вони відповідають правомочностям суду, а суд, здійснюючи свої правомочності щодо сторін, забезпечує своїми діями здійснення прав усіх осіб, котрі беруть участь у процесі¹.

Разом з цим у правовій доктрині відсутній уніфікований підхід щодо визначення поняття «зловживання процесуальним правом». На сьогодні виділяються 2 основних підходи.

Згідно з першим підходом заперечується сумісність процесуальних галузей права з інститутом зловживання правом (йому відводиться місце винятково в матеріальних галузях права). Прибічники цього підходу обґрунтовують свої судження так: зловживання правом у матеріальних галузях є передумовою застосування як аналогії права, так і аналогії закону в тій частині, в якій вони передбачають можливість застосування несприятливих наслідків (санкцій). У процесуальній галузі права (господарському чи цивільному процесі) все інакше. Природа процесуальної галузі, на відміну від матеріальної галузі права, не передбачає будь-яких аналогій². За аналізованим підходом процесуальна галузь заснована на тому, що всі процесуальні дії, умови та порядок здійснення кожної з них повинні бути визначені законодавцем, тому сама можливість для зловживання судовими процесуальними правами не має під собою жодного підґрунтя, а приклади зловживання процесуальними правами, що наводяться в науковій літературі та судовій практиці, слід розцінювати як порушення процесуального характеру, за фактом учинення яких законодавець не завжди передбачає настання негативних наслідків.

Критики такого підходу здебільшого звертають увагу на 2 аспекти проблеми: 1) питання щодо мети існування інституту зловживання правом у матеріальних галузях є дискусійним, однак у кожному разі не пояснюється

¹ Див.: Чечина Н.А. Вказ. праця. – С. 31–32.

² Див.: Фурсов Д.А. Институт злоупотребления правом в арбитражном процессе / Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций: Мат. науч.-практ. конф. – Сочи, 2002. – С. 76–79.

лише допустимістю аналогії (аналогія в праві – це вирішення не передбаченого чинним законодавством казусу на підставі норми, призначеної для подібного випадку, завдання аналогії – заповнення прогалін в праві)¹; 2) за безспірного посилання на те, що всі процесуальні дії, умови та порядок їх здійснення повинні визначатися законодавцем, не вбачається з очевидністю висновок щодо заперечення інституту зловживання процесуальними правами (він саме і передбачає вчинення дій, передбачених процесуальним законом, у суворій відповідності з умовами та порядком їх здійснення, проте спрямованими вони можуть бути не на швидке і правильне вирішення спору, а на досягнення інших цілей, тож запобігти цьому і покликаний зазначений інститут).

Згідно з другим підходом інститут зловживання процесуальними правами тлумачиться як такий, що об'єктивно зумовлений і цілком властивий процесуальному праву (різняться лише погляди щодо розуміння його суті, правої природи, відповідної дефініції, переліку ознак).

Так, наприклад, В. Грибанов пише, що практиці відомі випадки, коли особа, користуючись можливостями, наданими законодавством, намагається шляхом порушення справи в різних інстанціях вирішити її на свою користь або, як кажуть, «всіма правдами та неправдами». При цьому в орбіту такого роду справ, як правило, втягується значна кількість осіб. Таке недобросовісне використання вимоги щодо захисту права може бути визнане зловживанням правом².

Більш ґрунтовними з цього приводу видаються міркування Є. Васьковського: для з'ясування істинного змісту вислову «зловживання правом» необхідно суть та завдання процесу взяти за відправну точку. Вважаючи, що метою процесу є правильне та швидке вирішення справи, яке в змагальному процесі забезпечується залученням до участі в справі сторін (позивача та відповідача), він доходить висновку, що процесуальні права надані законом тим особам, які беруть участь у процесі, для сприяння суду при розгляді справ, для сприяння їх правильному вирішенню, і кожного разу, коли сторона у справі вчиняє будь-яку процесуальну дію не з цією метою, а задля досягнення якихось сторонніх цілей (з метою введення суддів у оману, затягування справи, створення перешкод супротивнику), вона виходить за межі дійсного змісту свого права, тобто зловживає ним³. Є. Васьковський визначає зловживання процесуальним правом як неприпустиме здійснення права, що спрямоване проти правильного, своєчасного розгляду і вирішення справи або призводить до вкрай несправедливих результатів для іншої сторони⁴.

¹ Див.: *Васьковський Е.В.* Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. – М., 2002. – С. 279–280, 341–342.

² Див.: *Грибанов В.П.* Осуществление и защита гражданских прав. – М., 2011. – С. 209.

³ Див.: *Васьковський Е.В.* Курс гражданского процесса. – М., 1915. – Т. 1. – С. 666–677.

⁴ Див.: Див.: Там само. – С. 669.

К. Юдельсон, погоджуючись в цілому з позицією Є. Васьковського, вважав за необхідне при визначенні поняття «зловживання процесуальними правами» враховувати такі 3 аспекти: а) позивачі повинні бути добросовісними при поданні позовів, не заявляючи завідомо безпідставних позовів; б) відповідачі, заперечуючи проти позову, зобов'язані не ініціювати завідомо безпідставних спорів; в) сторони, добросовісно користуючись процесуальними правами, зобов'язані не протидіяти швидкому і справедливому розгляду справи¹.

Підтримуючи також основну ідею, висловлену Є. Васьковським, Я. Грель визначає зловживання процесуальним правом як неприпустиме здійснення права, що звернено проти правильного, своєчасного розгляду і вирішення справи, рівноправності сторін або призводить до вкрай несправедливих результатів для зустрічної сторони. При цьому автор уточнює, що зловживання процесуальними правами охоплює реалізацію (здійснення) процесуального права, що спрямована проти правильного і своєчасного розгляду справи, рівноправності сторін або на порушення інтересів зустрічної сторони².

О. Єрмаков розглядає як зловживання правом у судочинстві будь-яку поведінку суб'єкта, що прямо не порушує правових приписів, проте спрямована на недосягнення мети судочинства, а саме – правильного і своєчасного розгляду, вирішення справи по суті. Особа, як зазначає О. Єрмаков, може прямо не порушувати вимог закону, проте водночас діяти не відповідно до його мети, заподіюючи тим самим певної шкоди правам і законним інтересам інших осіб³. Заслуговує також на увагу визначення зловживання процесуальними правами, запропоноване А. Харламовим, це – порушення основних принципів, загальноприйнятих стандартів ведення процесу, що тягне неможливість прийняття справедливого рішення у справі⁴.

Натомість А. Юдін вважає, що під зловживанням процесуальними правами слід розуміти особливу форму процесуального правопорушення, тобто умисні недобросовісні дії учасників процесу (а в окремих випадках і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і здійснюються лише з видимістю реалізації таких прав, пов'язані з обманом щодо відомих обставин справи, в цілях обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, що беруть участь у справі, а також з метою перешкоджання діяльності суду щодо правильного і своєчасного розгляду й вирішення справи, що тягне застосування заходів процесуального примусу⁵.

¹ Див.: Юдельсон К.С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. – М., 1951. – С. 103.

² Див.: Грель Я.В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. – Новосибирск, 2006. – С. 10.

³ Див.: Єрмаков А.Н. Арбитражное процессуальное правонарушение // Вестник СГАП. – 2002. – № 3. – С. 124.

⁴ Див.: Харламов А. Правоведение: глоссарий [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://determiner.ru/dictionary/631/word/zloupotreblenie-procesualnymi-pravami>

⁵ Див.: Юдин А.В. Злоупотребление правами в гражданском судопроизводстве. – СПб., 2005. – С. 57.

А. Смітюх нарівні з поняттям «зловживання процесуальним правом» вводить у науковий обіг термін «процесуальна диверсія», під яким розуміє непряму та деструктивну дію з використанням процесуальних прав особи, що бере участь у розгляді судової справи, з метою ускладнити противнику здобуття перемоги у правовому конфлікті в цілому. Теоретичне розмежування понять процесуальної диверсії та зловживання процесуальними правами автор проводить, виходячи з ознаки конструктивності/деструктивності, а також категорій правової реальності та правової ситуації. Зловживання процесуальним правом, на думку автора, – це не тільки теоретичний, а й законодавчий термін, що дає остаточну і негативну правову оцінку діям особи. Натомість процесуальна диверсія – це термін, що належить до сфери процесуальної тактики й техніки, він не передбачений законом і не містить сам по собі остаточної правової оцінки дій особи. Процесуальна диверсія – це деструктивні дії, тобто дії, не спрямовані безпосередньо на розв'язання спору. Зловживання процесуальним правом може бути як деструктивним, так і конструктивним у тому сенсі, що воно може сприяти швидкому розв'язанню спору та припиненню правової невизначеності, хоча й всупереч закону. Отже, робить висновок автор, не кожне зловживання процесуальними правами можна розцінювати як процесуальну диверсію¹. О. Ковалишин разом з цим висловлює переконання, що зловживання процесуальними правами є поняттям без чітких меж, оскільки пов'язано із застосуванням процесуальних прав безпосередньо в господарському процесі. Цю категорію необхідно відрізнити від інших схожих понять, таких як «процесуальна диверсія»: як «зловживання процесуальними правами», так і «процесуальна диверсія» пов'язані з неналежним використанням прав сторони в господарському процесі, але за метою вони відрізняються. Процесуальна диверсія – це один із прийомів тактики в господарському процесі, метою якого є зламати стратегію ведення процесу протилежної сторони. Кінцевою метою зловживання процесуальними правами є не лише затягування процесу, а й не виключається, що воно може бути спрямоване на прискорення розв'язання спору на свою користь наперекір принципу добросовісності та розумності в господарському процесі².

Зловживання процесуальними правами полягає у їх недобросовісному використанні, яке можна кваліфікувати через критерій відсутності серйозного законного інтересу, тобто легітимного прагнення до захисту своїх прав від порушень, викладених у позові (скарзі, заяві), або легітимного прагнення до отримання певних переваг, передбачених процесуальним законом³. Зміст

¹ Див.: Смітюх А.В. Щодо розмежування понять «процесуальна диверсія» та «зловживання процесуальними правами» у господарському процесі [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.rusnauka.com/14.../21710.doc.htm

² Див.: Ковалишин О.Р. Судовий захист корпоративних прав: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. – К., 2013. – С. 169.

³ Див.: Смітюх А.В. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами // Юридичний радник. – 2006. – № 6. – С. 57.

критерію відсутності серйозного законного інтересу може бути з'ясований через категорію охоронюваного законом інтересу, визначену Рішенням Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 як прагнення до використання конкретного матеріального та/або нематеріального блага, як обумовлений загальним змістом об'єктивного та прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту з метою задоволення індивідуальних та колективних потреб, що не суперечать Конституції та законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальним правовим началам¹. У мотивувальній частині згаданого Рішення зазначено, що законний інтерес відображає легітимне прагнення носія до того, що не заборонено законом, його бажання, мрію, потяг тощо. Як наслідок – за аналізованим підходом обґрунтовується наявність зловживання процесуальним правом тоді, коли з подальших дій особи, яка звернулася до суду, вбачається: а) відсутність будь-якого прагнення, «мрії, бажання, потягу», тобто жодної заінтересованості щодо захисту своїх прав; б) відсутність легітимності такого прагнення, тобто відсутність заінтересованості саме у задекларованому процесуальному захисті від порушень, викладених у позові (скарзі). Звернення до суду за відсутності легітимного прагнення до захисту своїх прав від порушень, викладених у позові, може бути кваліфіковане як використання права не за його соціальним призначенням та як недобросовісне – всупереч ст. 22 ГПК України – здійснення процесуальних прав.

Слід зазначити, що категорія інтересу завжди була пов'язана зі зловживанням правом, але лише в контексті заподіяння уповноваженою особою шкоди інтересам інших осіб. Звідси – й неоднозначні висновки щодо аналогії зловживання правом зі зловживанням посадовими повноваженнями, а також щодо оцінки зловживання правом як неправомірної поведінки². Інтерес характеризується наявністю суб'єктивного права, що також є предметом аналізу зловживання правом із точки зору правомірної поведінки. При цьому правомірний та неправомірний типи поведінки не охоплюються поняттям «правовий», оскільки в контексті поведінки термін «правовий» виражає належність до права, а узгодження з ним. Правова поведінка – це поведінка, яка відповідає правовим нормам (разом із неправомірною вони становлять поведінку у сфері права), в тому числі правомірною поведінкою, проте не може бути ототожнена з нею (різняються вони за критерієм заподіяння шкоди). Зловживання правом є правовою поведінкою, однак це ще не означає її однозначної правомірності. У зв'язку з цим у наукових колах висловлюються пропозиції розглядати саме критерій «інтересу» як

¹ Див.: Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nau.kiev.ua>

² Див.: *Хахулина К., Мингела О., Цыпляк П.* Соотношение интереса, субъективного права и злоупотребление правом // Правничий часопис Донецького університету. – 2010. – № 1. – С. 10.

визначальний при оцінці відповідної поведінки¹. Вчиняючи певні дії, які наперед із очевидністю для певної особи є безрезультативними, вона, відповідно, викриває свій умисел. При цьому обов'язковою має бути наявність наслідків, пов'язаних із затягуванням процесу, ускладненням та/або унеможливленням доказування тих чи інших обставин іншою стороною. Саме такі наслідки є істинною метою порушника. Перед судом у таких умовах постає завдання зіставити та оцінити інтереси різних учасників процесу, збалансувати їх та виявити значення наслідків такої поведінки для вирішення справи по суті, захисту прав та законних інтересів сторін загалом. У процесі такої діяльності суд встановлює в кожному конкретному випадку неузгодженість між безпосереднім здійсненням права і його метою, що визначена процесуальним законом.

Зауважу, що чимало вчених розглядає проблему зловживання правом саме через категорію інтересу. Так, наприклад, О. Курбатова вважає, що для кваліфікації будь-яких дій як зловживання правом необхідною є сукупність 2 фактів: а) порушення законних приватних і публічних інтересів; 2) реалізація права поза межами його мети, тобто не у зв'язку з об'єктивним інтересом, що становить його основу². М. Ібрагімова натомість застерігає, що інтерес лише частково дозволяє охопити аналізоване явище, оскільки зачіпає переважно суб'єктивний аспект проблеми, відповідно, якщо суб'єкт був більш добросовісним і розумним, але менш егоїстичним, то зловживання правом взагалі не буде³. На думку Н. Шебанової, зловживання процесуальними правами може бути визначене як протиставлення інтересів однієї зі сторін, що беруть участь у справі, справедливому та об'єктивному відправленню правосуддя⁴. С. Радченко переконаний, що під зловживанням правом в матеріальному праві слід розуміти здійснення права за відсутності в цьому інтересу уповноваженої особи. При зловживанні процесуальними правами особа також діє за відсутності інтересу, однак не свого і не інших осіб, які беруть участь у справі, а держави. Зловживання правом у судовому процесі – це його використання «на зло» державі в особі суду (воно є можливим лише тоді, коли внаслідок здійснення права створюється перешкода в досягненні основної мети господарського судочинства). На відміну від матеріального права, де бездіяльність можна визнати зловживанням правом лише у випадку, коли закон прирівнює здійснення цього права до обов'язку, в процесуальному праві бездіяльність осіб, які беруть участь у справі, може об'єктивно перешкоджати меті процесу і за відсутності такої умови,

¹ Див.: Хахулина К., Мингела О., Цыпляк П. Соотношение интереса, субъективного права и злоупотребление правом // Правничий часопис Донецького університету. – 2010. – № 1. – С. 11–12.

² Див.: Курбатова А. Недопустимость злоупотребления правом как способ установления пределов реализации (удовлетворения) интересов // Хозяйство и право. – 2000. – № 12. – С. 45.

³ Див.: Ібрагімова М.В. Злоупотребление субъективным гражданским правом (понятие, сущность, виды и последствия): Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Рязань, 2005. – С. 26.

⁴ Див.: Шебанова Н.А. Злоупотребление процессуальными правами // Арбитражная практика. – 2002. – № 5. – С. 49.

тим більш, що немає таких процесуальних прав, здійснення яких чинними процесуальними кодексами прирівнювалося б до обов'язку¹. А. Венгеров вважає, що дотримуватися свого чи чужого законного інтересу – це і означає забезпечувати баланс, міру між своїми правами і свободою інших осіб. Використання права «на зло», на обмеження прав і свобод інших з'являється там і тоді, де і коли порушується міра розумної поведінки, порушується баланс своїх і чужих прав².

Таким чином, соціальна небезпека зловживання процесуальними правами полягає в тому, що зовні дії особи відбуваються в межах правового поля, а насправді ними заподіюється шкода інтересам правосуддя, інтересам інших учасників процесу. Такі дії (бездіяльність) важко піддаються доказуванню, і особа, що зловживала правом, може для прикриття своїх недобросовісних дій використовувати весь арсенал заходів захисту, що надаються їй для сумлінного, добросовісного здійснення своїх процесуальних прав. Як бачимо, суб'єктивне процесуальне право тісно пов'язане з інтересами управнених осіб. Проблема зловживання процесуальними правами – це багато в чому проблема виявлення інтересу, що є основою суб'єктивного права, здійснюваного відповідною особою.

У зв'язку з викладеним у науковій літературі висловлюється також думка, що зловживання процесуальними правами є виявом недосконалості процесуального законодавства, і пояснюється це тим, що праву від самого початку були притаманні обмеженість, нездатність враховувати різноманітні життєві ситуації і, відповідно, закріпити їх на рівні закону. В більшості випадків зловживання процесуальними правами – це навмисне недобросовісне тлумачення принципів процесу з боку заінтересованих осіб, які прагнуть здобути перевагу в змагальному процесі за рахунок використання недозволених методів. При цьому використовуються суто процесуальні засоби, тобто «експлуатуються» можливості, що передбачені самим процесуальним регламентом. Найбільше це дістає вияву у дії принципів змагальності та добросовісності³.

Аналіз судової практики дає можливість зробити висновок про збільшення кількості випадків так званого «нецільового» використання процесуальних прав учасниками господарського процесу, зокрема з метою його затягування. Так, О. Давтян з цього приводу зазначає, що право на судовий захист із гарантією його здійснення протягом визначеного процесуального строку є не чим іншим, як виконанням конституційно-правової вимоги. Тривалі судові процеси дають можливість, наприклад, боржникові, який прострочив виплату, скористатися судовою тяганиною, штучно подовжити термін платежу⁴.

¹ Див.: Радченко С. Злоупотребление процессуальными правами // Арбитражная практика. – 2005. – № 5 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.vegaslex.ru/text/31596

² Див.: Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебн. – М., 2000. – С. 134.

³ Див.: Юдин А.В. Вказ. праця. – С. 80.

⁴ Див.: Давтян А.Г. Гражданское процессуальное право Германии: Основные институты: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.15. – М., 2002. – С. 32–35.

За визначенням О. Фонової, суть нецільового використання процесуальних прав полягає в такому застосуванні певного права, за якого спотворюється мета, що її передбачив законодавець, надаючи це право. Як правило, досягається мета, переважно відмінна від первісної мети, та наслідки її досягнення зовсім інші¹. Таким чином, слід виходити з оціночного характеру зловживання процесуальним правом, розуміючи під ним його здійснення всупереч призначенню. При характеристиці та доказуванні зловживання процесуальними правами важливим є суб'єктивний момент – прагнення використати та реалізувати їх не у відповідності з їх призначенням, яке можна визначити з огляду на завдання господарського судочинства. Процесуальні права осіб, які беруть участь у розгляді справи, безумовно, є непорушними, однак жодне право не може бути безмежним, оскільки таким самим непорушним є і постулат теорії права про те, що здійснення суб'єктом своїх прав і свобод не повинне порушувати прав і свобод інших осіб. У цьому разі йдеться, зокрема, про право на вирішення справи впродовж розумного строку, право на судові рішення (див. ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.), адже постраждала сторона залишається в стані правової невизначеності, що суттєво обмежує її інтереси і зводить нанівець мету судового процесу – правильне і швидке вирішення справи.

Застосування не за призначенням процесуальних прав спрямоване на деструктивний вплив на судовий процес, внаслідок чого погіршується правове становище протилежної сторони правового конфлікту. Звертає на це увагу і А. Смітюх, визначаючи деструктивність як головну ознаку процесуальної диверсії. Процесуальні диверсії здійснюються не для виграшу справи за формальними ознаками, не для захисту права, порушення якого декларується у позовній заяві (апеляційній чи касаційній скарзі), а для запобігання, відвернення програшу правового конфлікту в цілому. Крім того, процесуальні диверсії спрямовані не на створення нової юридичної реальності, а на збереження та ще більше поширення правової невизначеності. Деструктивні процесуальні диверсії треба відрізнити від конструктивного використання процесуальних інститутів не за їх прямим призначенням, що безпосередньо орієнтовано на перемогу в правовому конфлікті загалом і на виграш конкретної справи зокрема (наприклад подання позову для захисту певного права від формальних порушень для створення зручної преюдиції в іншому процесі з тим, щоб забезпечити вирішення основної справи на свою користь, тощо)².

А. Юдін вважає, що охарактеризувати зловживання процесуальними правами можна через сукупність таких ознак: а) при зловживанні процесуальними правами належне особі суб'єктивне процесуальне право здій-

¹ Див.: Фонова О.С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2008. – Вип. 6 (74). – С. 191.

² Див.: Смітюх А.В. Что такое процессуальные диверсии // Юридическая практика. – 2005. – № 1. – С. 12–13.

снюється всупереч його призначенню; б) при зловживанні процесуальними правами відсутня реальна основа здійснюваних дій, яким властива певна штучність; в) зловживання процесуальними правами – це не економічна процесуальна поведінка (відтворювані особою обставини (процесуальні юридичні факти) призводять до невиправданого та штучного ускладнення процесу, перешкоджають провадженню у справі); г) зловживання процесуальними правами вирізняється певною неприродністю, що дістає вияв, зокрема, в зайнятті непослідовної та суперечливої позиції у справі, чим з урахуванням інших обставин справи може зумовлюватися висновок суду про допущені особою зловживання¹. Зловживанню процесуальним правом властивий також тимчасовий характер вчинення відповідних дій (зловживання здійснюється в межах строків, передбачених ст. 69 ГПК України, хоча здебільшого і з метою затягування судового процесу); деструктивний та допоміжний характер відповідної процесуальної дії, оскільки, наприклад, недоброчесні дії із затягування судового процесу не призводять до конструктивного вирішення проблеми, конкретного економічного конфлікту, не можуть здійснюватися у відриві від основної мети сторони у справі.

Найбільш поширеними видами зловживання процесуальними правами вважаються: необґрунтовані відводи судді; клопотання (заяви) про вчинення господарським судом не передбачених ГПК України процесуальних дій; подання другого і наступних клопотань (заяв) з одного й того самого питання, яке вже вирішено господарським судом; апеляційні та касаційні скарги на процесуальні документи, дія яких на момент подання такої скарги закінчилася (вичерпана), наприклад, на ухвалу про зупинення провадження у справі після поновлення провадження щодо останньої; нез'явлення представників учасників судового процесу в судові засідання без поважних причин та без повідомлення причин, якщо їх явку судом визнано обов'язковою. При цьому особа, яка вчиняє такі дії, як правило, усвідомлює, що необхідні правові підстави на це у неї відсутні, і те, що в конкретному випадку такі дії не можуть призвести до результату, який декларується як бажаний. В юридичній літературі зустрічається також поділ зловживань процесуальними правами на 2 великі групи: 1) зловживання процедурою вирішення спору (наприклад затягування процесу); 2) зловживання окремими процесуальними правами, наприклад, правом на позов (позов подається без визначених на те правових підстав чи без конкретизації порушень з боку відповідача тощо); ініціюються нові позови за уже вирішеними по суті правовими конфліктами (позов про визнання договору недійсним за наявності судового рішення, яким визнано неправомірними дії однієї зі сторін цього договору). Зловживання процедурою вирішення спору можна визначити як зловживання правом на отримання законного судового захисту, яке може виходити як від позивачів, так і

¹ Див.: Юдин А.В. Вказ. праця. – С. 46–50.

від відповідачів. Ідентифікація випадків зловживання окремими процесуальними правами виглядає більш складною, оскільки вони пов'язані з конкретними процесуальними правилами та особливими випадками порушення. Зловживання правом на судовий захист може діставати вияв у надуманих запереченнях проти добре обґрунтованого позову, що не мають під собою ані фактичного, ані законодавчого підґрунтя. Зловживання окремими процесуальними правами може виявлятися також у заявах про відвід суддів за штучно створених підстав, у неодноразових немотивованих клопотаннях щодо вжиття заходів до забезпечення позову, в численних «порожніх» клопотаннях щодо перенесення слухання справи на іншу дату, у безпідставних скаргах на дії суду, інших осіб, які беруть участь у справі¹. Н. Шебанова виокремлює зловживання процедурою вирішення спорів як такою (тобто зловживання правом на отримання судового захисту) та зловживання окремими процесуальними правами². А. Юдін виокремлює зловживання, які завдали незначної, середньої та істотної шкоди господарським процесуальним правовідносинам³. Проте така класифікація вже неодноразово піддавалась критиці з огляду на її умовність, адже значний чи незначний характер шкоди за відсутності відповідних ustalених критеріїв її визначення є поняттям оціночним та відносним (майнова шкода, що її завдано стороні процесу в одній справі, може бути несуттєвою на думку іншої сторони в аналогічній справі).

А. Смітюх класифікує процесуальні диверсії так: за метою здійснення: на відволікаючі (як правило, короткострокові, але несподівані й за можливості «болючі» для суперника заходи, що здійснюються частіш за все без зв'язку з основним спором, у критичний момент розвитку подій, коли напруження сил обох зі сторін стає найбільшим, з метою зайняти суперника вирішенням життєво важливих для нього проблем (матеріальний аспект), створити у нього відчуття незахищеності (психологічний аспект), відволікти від вирішення дійсно важливих проблем (організаційний аспект) чи дезінформувати його щодо стратегічного плану розвитку правового конфлікту (інтелектуальний аспект) та загороджуючі (здійснюються, як правило, у межах спору або у зв'язку з ним для блокування певних можливостей суперника на якомога довший строк з метою зробити неможливим досягнення очікуваного суперником практичного результату); за зв'язком з певною судовою справою – на диверсії в межах процесу; поза процесом, але у зв'язку з ним; поза процесом та без зв'язку з ним⁴.

¹ Див.: Харламов А. Вказ. праця.

² Див.: Шебанова Н.А. Вказ. праця. – С. 49.

³ Див.: Юдин А.В. Вказ. праця. – С. 129.

⁴ Див.: Смітюх А.В. Что такое процессуальные диверсии // Юридическая практика. – 2005. – № 1. – С. 13.

РЕЗНИКОВА В. Зловживання процесуальними правами: господарсько-процесуальний аспект проблеми.

Статтю присвячено актуальній на сьогодні для господарського судочинства проблемі зловживання процесуальними правами. Висвітлено існуючі в науковій літературі погляди та підходи щодо досліджуваної проблематики. Визначено поняття, ознаки та види зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві. Особливу увагу приділено проблемам протидії зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві. Розкрито суть зазначених проблем, висловлено власне бачення щодо можливих шляхів їх розв'язання.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання процесуальними правами, протидія зловживанню процесуальними правами, суддівський розсуд.

РЕЗНИКОВА В. Злоупотребление процессуальными правами: хозяйственно-процесуальный аспект проблемы.

Статья посвящена актуальной на сегодня для хозяйственного судопроизводства проблеме злоупотребления процессуальными правами. Освещены существующие в научной литературе взгляды и подходы относительно исследуемой проблематики. Определено понятие, признаки и виды злоупотребления процессуальными правами в хозяйственном судопроизводстве. Особое внимание уделено проблемам противодействия злоупотреблению процессуальными правами в хозяйственном судопроизводстве. Раскрыта сущность указанных проблем, высказано собственное видение возможных путей их разрешения.

Ключевые слова: злоупотребление правом, злоупотребление процессуальными правами, противодействие злоупотреблению процессуальными правами, судебское усмотрение.

REZNIKOVA V. Abuse of judicial rights: economic judicial aspect of problem

The article is devoted actual for today for the economic rule-making to the problem of abuse of judicial rights. Existing in scientific literature looks and approaches are reflected in relation to the investigated range of problems. A concept, signs and types of abuse of judicial rights, is certain in the economic rule-making. The special attention is spared to the problems of counteraction to abuse of judicial rights in the economic rule-making. Essence of the marked problems is exposed, own vision is expounded in relation to the possible ways of their decision.

Key words: abuse of right, abuse of judicial rights, counteraction to abuse of judicial rights, judge discretion.

(Продовження – у наступному номері)